

A fej nyelvi képe a magyar nyelvben^{*}

A világ nyelvi képének kutatásában a cél az, hogy a nyelv és a nyelvhasználat feltérképezése révén megismerjük a társadalmilag rögzített világról szóló tudásunkat, elemeinek kategorizálását, konceptualizációját, valamint jellemzőiket és minősítésüket. A nyelv struktúráiban megnyilvánul az a mód is, ahogyan az adott nyelv- és kultúrközösség felfogja és értelmezi ezt a világot. A világ nyelvi képe, mint a második (mentális) valóság egyik komponense, az objektív valóság alanyi interpretációjának eredményeképpen jön létre (Bańcerowski 2006: 187–98). A világ észlelésében, felfogásában, kategorizálásában, konceptualizációjában és a nyelv segítségével történő rögzítésében döntő szerepet játszanak a metaforák, mivel az emberi tudatban mélyen gyökerezik az a tulajdonság, hogy a jelenségeket más jelenségek mintájára értelmezzük. Ez különösen vonatkozik az absztrakt fogalmakra, amelyeknek a megértését csak a már jól rögzült, konkrétabb sémákra való leképezés teszi lehetővé. Ugy tűnik, hogy az ember biológiai-társadalmi korlátai miatt a nyelv és a konceptualizációs kategóriák rendszere által rendezett világban kényszerül élni, és az általa létrehozott világ (világok) rendje nyilvánvalóan tőle származik, hiszen ezt ő alkotta meg. Az alábbiakban is látni fogjuk, hogy ez az „antropomorfikus” konceptualizáció hogyan jelenik meg a nyelv struktúráiban, fogalomképzésében, kifejezéseiben, azaz a világ nyelvi képében.

Jelen cikkünkben kísérletet teszünk arra, hogy rekonstruáljuk a *fej* szó által jelölt fogalomnak a magyar nyelvben rögzült képét. Az elemzésben felhasználtuk a Magyar nemzeti szövegtár, az ide vonatkozó szótárak és lexikonok anyagát, közmondásokat, frazeologizmusokat, valamint a közbeszédben elhangzott nyelvi példákat is.

A *fej* szó a magyar nyelvben azt a több tartományból (doménból) álló kognitív bázist hívja elő, amely a szóban forgó fogalomnak több irányú konceptualizációját tükrözi. A nyelvi kifejezések közvetítik a kognitív domének konceptuális tartalmát.

A *fej* lexéma a legrégebbi magyar szókincsréteghez tartozik. Írott szövegben legelőször 1002-ben fordul elő (EWung). A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz.) szerint a finnugor, esetleg az uráli korból származó szóról van szó. A *fő* ~ *fej* a többalakú, változó tövű főnevek csoportjába tartozik. Szófaji átcsapás eredményeként a *fej* főnév, az eredetibb *fő* alakváltozatának melléknevesülésével jött

^{*} OTKA (TO4632 NYE) támogatásával készült.

létre. Főnévi előzményétől eltérő jelentése és mondattani funkciója miatt alakilag is elkülönült. Keletkezésének az a szemléleti alapja, hogy a fej a testnek legjellemzőbb, legkiemelkedőbb része. Egyes kifejezések azonban a mai nyelvben is a főre mint testrészre utalnak, például: *főbe lö, fővesztés, főkötő, főfájás; a falakat térképek és koronás fők képei díszítették* stb.

A fej prototipikus fogalmi jegyei a leírás alábbi aspektusait aktiválják:

1. a **fej elhelyezkedése az emberi, illetve az állati testen** (a fej – a test része, tehát a *fej* szó ebben az esetben előhívja az egész emberi, illetve állati testet, és profilírozza a szóban forgó testrészt);

2. a **fej külső kinézete: alakja és felépítése** (esetünkben mellőzzük az anatómiai elemzést, amely a nézés tudományos perspektíváját tételezi fel, és csak a nyelvi képre korlátozódunk);

3. a **fej funkciója**, amely a legáltalánosabb struktúrában CSELEKVÉSKÉNT kategorizálódik (a **cselekvés** tartományból a konkretizálás, azaz a **cselekvés** specifikációja révén több résztartomány vezethető le);

4. a **fej konceptualizációjának a módjai**.

1. A konceptuális ábrázolás értelmében a szótári definíciónak megfelelően a *fej* az emberi testnek a legfelső, az állati testnek pedig az elülső részét képezi (ÉrtSz.).

2. A fej az agyat tartalmazó koponyából, a hallást (fül), a látást (szem), a szaglás (orr), az ízlelést (száj) lehetővé tevő legfőbb érzékszervekből áll, amelyek irányítják az emberi, illetve az állati viselkedést (pl.: *a maga feje után cselekszik [megy]; Mindenki csak játszik, bolondozik, a maga feje után, a maga bolond feje után megy* [Móricz Zsigmond]), valamint a homlokból és az orcából tevődik össze. A fej felső részét a haj takarja. A fej legjellemzőbb része az arc, amelynek igen gazdag megjelenési sokszínűsége az emberi kinézet sokféleségét jelzi. Fizikai értelemben tehát a *fej* olyan objektumként konceptualizálódik, amely egyrészt az emberi test elengedhetetlen eleme, másrészt működésének záloga, hiszen az agyat befogadó testrésztől van szó. Az emberi test részeinél maradván szólnunk kell a *kézfej* és a *lábfej* lexémákról is, amely elnevezések a fenti definícióból kifolyólag azokat a végtagokat jelölik, amelyek az agy utasításainak külső végrehajtó elemei.

A fej külső kinézetét az alakja, nagysága, az arckifejezés, az arc és a haj színe, a haj jellege, illetve a haj hiánya jellemzi: *kocka; négyzetes; hosszúka; háromszögletes; borotvált; hatalmas; kicsi; pici; nagy; tojás alakú fej; lófejű ember; disznófejű – Megöl a disznófejű Nagyúr...* (Ady Endre: *Harc a Nagyúrral*); *ferde; hosszú; kerek; sovány; kopasz; törpe; ősz; tokás fej; vörös a feje, mint a cékla; A fehér kendő alól vörös tokás fej látszott ki...* (MNSz.); *lila lett a feje; nincs többé kopasz fej, csak seggig érő homlok; bodros fej; hajfejű ember; krumplifej; kuglifej; a feje búbja; göndör/hosszú hajú; torzonborz; kócos; mosolygó; koszos fejű ember; koponyásodó fej* (MNSz.); *rövid hajú; intellektuális fej* (MNSz.); *kopasz tetejű; tojásdad fej* (MNSz.); *nyomott fejű* (MNSz.); *nyúlfejű* (MNSz.); *Mondtam, hogy ne menj ki csupasz/fedetlen/fejtel (hajadonfőtt) az udvarra; ...új frizura? – Új fej. – A baba a régi* (MNSz.); *Ősz fejnek süveget vess!; a fejéhez*

verték a lisztes zsákot; megfehéredett a haja; megfehéredik a fej; fejről nyáron sem akar elmenni a hó; nyírpóznával fejét póználni; valakinek a szokásosnál ke-rekebb vagy nyúlánkabb a fejformája; stb.

Az olyan metaforikus kifejezések, mint például: *kinek-kinek a feje illik leg-jobbban a maga nyakára; senki feje nem illik úgy az ember nyakához, mint a magáé; keress bár magadnak fejet, nekem az enyém is jó; két fejre egy kalap; nem lehet minden fejet egy kalap alá vonni; egy süveg alatt nehezen egyezik két fej; stb.*, arról szólnak, hogy minden ember olyan amilyen, és ne kívánjon más lenni.

A fej külső kinézete egyben a nyelvi minősítés forrását is jelenti, például: *nemcsak jó alakja, szép feje is van; kedves, csúnya, ronda, formás, formátlan, furcsa formájú, eltorzított fej; csinálnom kell valamint a fejemmel, nézd, hogy nézek ki; stb.* Érdemes még hozzátenni, hogy a fej jellegzetes kinézete elárulja az emberek nemét, korát, etnikai hovatartozását is (például: *női, férfi-, gyermek-, öreg, vén, fiatal, magyar, török, kínai, indián, mongol fej; az indián főnököt rögtön fel-ismerték fejről; ősz fejem sok mindent megért már; sok hajszálat kell addig a fej-nek elveszteni, míg megkopaszodik; csügg a feje balfelé; stb.*), a fejdísz és a fejfedő pedig gyakran tükrözi a népi, nemzeti és kulturális szokásokat, családi állapotot, a hagyományt stb. (például: *kalapos, micisapkás, turbános, koronás fej; zsidósapka; zsokecsapka; csalma* [= török turbán; magas süveg a székeleyknél]; *asztrahán sapka; frigsapka* [= a francia jakobinusok viselte, lecsüngő hegyű vörös sapka]; *fez; özvegyi fátyol* – „*Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt, Fejfámra sötét lobogóul akaszd*” [Petőfi Sándor: Szeptember végén]; *gyászfátyol; „Fején még állt a gömbölyű tiara, a sassanidák [a perzsa uralkodóház] fejkéhez hasonló*” [Jókai Mór]; „*Bóbitás ezüst-csipkés főkötők [...] hullámozottak, keresztülfonva a nemzetiszínű [...] pántlikával*” [Móricz Zsigmond]; *A Kunságban a XVIII. századig általánosan használt fejfedő volt a kunsüveg; stb.*). Hozzá lehet tenni azt is, hogy különböző képződmények mint fejdíszek (pl.: szarv, agancs, búb, sörény, tollazat, taraj stb.) ékesítik az egyes állatok fejét is, például: *az állatok himje gyakran visel fejdíszet; az erdő szélén állt a szarvas fejdíszével; [A kunyhó] „ajtaja felé egy nagy szarvasfő volt kiszégezve huszonnégy ágú fejdíszével*” [Jókai Mór]; *gyönyörű taraj díszítette a kakas fejét; a vöcsöknek csak a búbja áll ki a vízből, bóbitás tyúk; stb.*

3. A fej, mint térben mozgatható testrész, eszköze lehet bizonyos cselekvések végrehajtásának (pl.: *labdát fejjel továbbít; a hatosról a hálóbá fejtelt; fejjel szabálytalanul támad* [birkózásban, ökölvívásban]; *többször fejtelt, meg is intették; nagyszerűen fejel; a labdát a fedezethez fejeli; fejjel megütni valakit; ráüt a fejével; fejesgól; fejforgatás* [= a fejnek, edzésként, jobbra-balra való forgatása]; *fejkörzés* [= fejjel, nyakkal végzett körzés]; *a tornaórán fejjel is kellett körözni; fővetés* [= tornagyakorlatként a fejnek féljobbra vagy félbalra való fordítása]; *fejjáték; precíz fejes; a játékos gyönyörű fejessel ellőtte a labdát a kapus feje felett; fejest ugrik; a játékos fejével ütötte a bírót; stb.*). Így fontos szerepet játszik a nemverbális kommunikációban is. Pozíciója az emberi magatartás szignálja is lehet. A semleges magatartást a felemelt fej jelenti. A lehajtott fej a negatív magatartást, az oldalra fordított fej pedig az érdeklődés hiányát fejezi ki. Ebben a vonatkozásban az emberek az állatokra hasonlítanak.

A fej egyik legalapvetőbb mozgása a verbális közlés megerősítését, illetve tagadását szolgálja: lehajtása és felemelése az igenlést (például: *a tanár helyeslően bólintott a tanuló válaszára; fejével igent intett; rábólint valamire; barátságos, beleegyező fejbólintás; csak egy fejbólintás volt a válasz; buzgó fejbólintásokkal helyeselt; élénk fejbólintásokkal hallgatta az előadást; fejével helyeslőleg int; fejbólintó János; beleegyező fejbiccentés; „Könnyed és hanyag mosollyal, egy fejbiccentéssel fogadta el a feltételeket”* [Karinthy Frigyes]), a jobb oldalról balra, illetve a bal oldalról jobbra történő mozdulat pedig a tagadást, az egyetértés, illetve a megértés hiányát, a nézetek különbözőségét, a kételkedést, sajnálkozást, visszautasítást, ellenkezést, tiltakozást, elégedetlenséget fejezi ki. Az említett fejmozdulatok többszöri megismétlése az általuk kifejezett jelentés intenzitását jelzi, például: *bólogat; ingatja a fejét; csóválja a fejét; elégedetlenül rázza a fejét; ingatja a fejét az öreg görög; heves, ingerült fejcsóválás; csendes fejcsóválással hallgatta a szavait; „Pál kiábrándulva fordult vissza [...] nagy fejcsóválások között”* [Mikszáth Kálmán]; stb.

Érdemes hozzátenni, hogy az igenlést/tagadást kifejező fejmozdulat, úgy tűnik, minden kultúrában jelen van, tehát ebben az értelemben univerzális gesztusnak számít. A mozdulat iránya és jelentése azonban kulturálisan motivált és eltérő. Több európai nyelvközösségben, valamint az USA-ban is az igent felülről lefelé, a Földközi-tenger keleti régióiban az alulról felfelé végrehajtott fejbólintással, Indiában viszont átlósan végzett fejmozdulatokkal jelzik. A bolgároknál a fejbólintás a tagadásnak, a jobb- és baloldal irányába végzett fejmozdulat viszont az igenlésnek a jele. A görögöknél a nemet a hátrahajtott fej jelenti, amelyet egyidejűleg a száj nyitása és egy csettintés is kísér.

Igen gyakran, különösen a fiatalok között támadt éles félreértésből, nézeteltérésből keletkező harcias feszültség esetében az egyik fél saját erőfölénye hangsúlyozására az ilyenkor használt olyan kifejezések mellett, mint például *na mi van?; mi bajod van?; mi nem tetszik?; na, gyere, gyere!; na üss!; stb.* hirtelen felfelé rántja a fejét is. Hirtelen felrántjuk a fejünket akkor is, amikor valakit gyors távozásra szeretnénk bírni, például: *egy fejmozdulattal elküldte ezt az embert* stb.

Üdvözléskor, illetve búcsúzaskor a kézfogást és a megfelelő nyelvi formula kifejezését általában fejbiccentés, illetve fejbólintás is kíséri. Az üdvözlés, illetve a búcsúzás sima fejbólintással, illetve fejbiccentéssel is történhet (pl.: *Udvarias fejbólintással üdvözölt mindenkit; fejét üdvözlésül meghajtja; „Egy ott elmenő uracsot kellemes fejbólintással üdvözöl”* [Jókai Mór]; *kevély fejbiccentéssel távozott; fejbiccentéssel fogadta a köszöntést; stb.*). A kissé előreahajtott fej a köszönési formulák kiejtésével együtt jelenik meg. A fejünket emeljük, és egyidejűleg kihúzzuk magunkat is abban az esetben, amikor fel akarjuk magunkra hívni a figyelmet (például a tömegben).

A fej segítségével jelezhetjük emocionális állapotainkat is: a csodálkozást, kíváncsiszkodást, megdöbbenést, meglepődést, bámulatot, felháborodást, méltatlankodást, félelmet, aggodalmat, bizonytalanságot, nyugtalanságot, sajnálkozást, együttérzést, kétségbeesést stb., például: *fejéhez kap; a fejét fogja; csóválja a fejét; felkapja a fejét; ingatja a fejét; behúzza a fejét; adok én, csak győzzed a fejedet kapdosni; tépi a haját; égnek áll a haja; égnek áll a hajam, amikor a háborús beszámolókat nézem; kidugja a fejét a vasúti kocsiból; kint a feje a boltból, mint Móri zsidónak*

a lóból; Kinéz egy fej az ablakon. Szemében ijedt öröm (MNSz.); két öklére támasztja fejét; fejét dacosan felüti; a zajra hirtelen felütötte a fejét; fejét szégyenében elfödi; vállára csüggeszti a fejét; fejét büszkén fölveti; odahajjtuk, valakinek a vállára hajjtuk fejünket; stb. Ezen kívül jelezhetünk több olyan pozitív érzelmet is, mint például a szeretetet, a ragaszkodást, a biztonságérzést: vállára hajtotta a fejét; fejét kedvese ölébe hajtotta; fejét mellére horgaszta; gyengéden simogatta fejét; megcsókolta kisgyermek fejét; stb.

A mások iránti tisztelet megadását, valamint az engedelmesség, a szolgálatkészség jelzését a fejlehajtással közöljük, például: fejet hajt valaki előtt; alázattal meghajtott fej; fejet hajtok a tanárom előtt; „Szolgálatkészségét az elnök megértő fejbólintással fogadta” (Krúdy Gyula); stb. Az olyan kifejezések, mint például: az Istennek sem hajtja a fejét; feltette a fejét; nem hajol; stb., a makacs, engedetlen, udvariatlan emberről szólnak.

A lehajtott fej a szomorúságnak, tanácstalanságnak, levertségnek, lehangoltságnak, bánatnak, szégyennek, komor hangulatnak, fáradságnak a jele, például: lehajtott/lehorgasztott fejjel ment az utcán; lóg a feje; lógatta a fejét; búnak eresztette a fejét; szégyenlősen lehajtotta a fejét; bűnbánóan lehajtott fejjel mondta el, mi is történt valójában; fejét a térdén a tenyerébe hajtja; valakinek a feje legörbül; lesüti a fejét; lesunyta a fejét; behúzza fejét, mint a teknősbéka; már annyira fáradt, hogy lóg a feje; fejét lógatja, nincs egyéb dolga (ironikusan); stb. A fel a fej! felszólítás a szomorúságot jelző lehajtott fej és az önbizalmat vagy jókedvet bizonyító felszegett fej ellentétén alapul. A fejlehajtás vagy a fejelfordítás egyrészt a beszélgetőpartnerünkkel szemben táplált bizalmatlanságot, másrészt pedig a beszélgetés témája iránti érdektelenséget is kifejezheti. Ez a fejpozíció arra a beszélgető partnerre is jellemző, aki nem mond igazat, és ezért nem mer szemébe nézni az információvevőnek.

A szokásosnál feljebb emelt és hátrarántott fej elsősorban a felsőbbrendűséget, büszkeséget, kevélységet, gőgöt, de a megvetést is jelentheti, például: fenn/magasan hordja a fejét; égre szegi a fejét, vajon nem dörög-e; feltartja a fejét, mint a szállási kutya, mikor a tejes fazékon megütötték az orrát; büszke/kevély/gőgös/öntelt fejhordozás; „Alakja még emelkedettebbnek látszott fennkölt fejhordozása által” (Jókai Mór); stb.

4. A fej alapvető funkciója a benne végbemenő gondolkodási, illetve összes mentális folyamattal függ össze, mivel az információ befogadásának, feldolgozásának, kategorizálásának, konceptualizációjának és tárolásának, valamint az egész emberi szervezet működtetésének és szabályozásának a feladatát a benne található agy végzi el. Tehát a fej a térbeli dimenzió konceptualizációs folyamatában olyan **TARTÁLYKÉNT (TÁROLÓKÉNT)** értelmeződik (konceptualizálódik):

1. amelynek különböző méretei és különböző kapacitása is lehet, például: olyan a feje, mint a véka; nagy a feje, kicsi a veleje; valakinek kicsi a feje; akkor a feje, mint a sajtár; olyan a feje, mint a/egy biliárdgolyó; feje mint egy hordó/dézsza; olyan a feje, mint egy szakajtó; nagy a feje, mint a beledi ebnek; kisujjában több van, mint másnak a fejében; fejébe nem fér az esze; látom, hogy ez már nem fér a fejébe; stb.

2. Amelynek van:

a) **bemenete (MOZGÁS BELÜLRE)**, például: *valami a fejébe megy; fejébe vesz valamit; fejembe vettem, hogy elutazom; nyugtalan gondolatok tódulnak a fejébe; fejébe száll a dicsőség/elbizakodás; sikerei a fejébe szálltak; fejébe szállt az ital; bottal ver valakinek valamit a fejébe; golyót röpít a fejébe; valakinek a fejébe nyom valamit; fejébe ment a borszesz; a vér a fejébe tódul; fejébe vertem a matematikát; tölcserrel töltt valamit a fejébe; torkig tanult, de fejébe semmi sem ment, nem fér (nem megy) a fejembe; a fizika soha nem ment a fejembe; valakinek a feje nem vesz be valamit; idegesítő emlékek kezdtek tódulni a fejébe; telebeszéli a fejét valakinek valamivel; vésd az eszedbe, hogy nem késhetsz el; farából fejébe verték az ész; tücsök bújt a fejébe; tömi a fejét; stb.*

b) **belseje**, például: *elméletekkel teletömte a fejét; tele van a feje valamivel; más van a fejében; minden cím és telefon a fejemben van; fejben tart; fejemben marad valami; most már a fejemben van; nem marad meg a fejemben a lecke; forgó széllel tele a feje; átvillant fejében a gondolat; több gond van a gazdag fejében, mint szőrszál nyusztos süvegében; telebeszélték a fejét; stb.*

c) és **kimenete (MOZGÁS KÍVÜLRE)**, például: *kiesett a fejből; kiment a fejből; kimegy a fejből valaki/valami; egészen kiment a fejből; nem az ő fejből sült ki; kiver valamit a fejből; valami kiröppen a fejből; valami kirepült/elszállt a fejből; kiesett a fejből, kipárolog a fejből valami; kipattant az isteni szikra a fejből; kivesz valamit a fejből; a nevek és az évszámok szállnak el legelőbb a fejből; az apám kiverte a fejből a külföldi munkát; kirántja a fejből a kötőféket; fejből idézni; vedd ki a fejedből; stb.*

3. Amelyben az ember különféle cselekvéseket hajt végre, például: *fejben számol; fejben kiszámolta, mennyi kamatot kell majd fizetnie havonta; a fejemben verset rakosgatok; fejben tart valamit; keres valamit a fejében; keresgélek a fejemben; gondolatot/nagy dolgokat forgat a fejében; a fejemben megtaláltam a kérdésre a választ; ha az ember betörné a fejét, sem találná kedvét; valamit főz a fejében; fejben megoldotta a feladatot; fejben megtervezte az előadást; fejben összeadta a számokat; fejben összerakja a ház képét; fejben megkomponálta a zenét; fejben kidolgozta a titkos műveletnek a tervét; fejben megfejtette a titkos kódot; stb.*

4. Amelynek a belsejében különböző folyamatok zajlanak, illetve új dolgok is jöhetnek létre, például: *mindig ez forog a fejében; sok minden megfordul a fejemben; megfordult fejében a velő; ez nem az ő fejében született meg; kinek a fejében született ez meg?; ez régóta motoszkál a fejemben; a fejében jár valami; annyi minden jár a fejemben egyszerre!; valami mozog a fejében; rossz gondolatok keringenek a fejében; minden összeviessza kuszálódik a fejemben; gondolatok kavargtak a fejemben; Ádám fejében megszületett az ötlet; forgószerű a fejében; meg sem fordult a fejemben, hogy tőled kérhetnék pénzt; az a kárhozott gondolat villant keresztül a fején; az agyát elöntötte a vér; egy emlék kóvályog a fejében; gyökeret vert valami a fejében; stb.*

5. Amelyben olyan égési folyamatok is elindulhatnak, amelyek azt okozzák, hogy a keletkezett hőtől: *fő a feje valamitől; föl, füstölög, füstöt vet a fejünk; valami forr a fejében; világosság gyullad valakinek a fejében; párolog a feje; valami kipárolgott a fejből; gőzöl/gőzölög a feje valamitől; gőzös fejű; ég az arca; forrófejű;*

forró fejjel; majd elsül a feje; az nem a te fejedben főtt ki; elsül a fejed; nem az ő fejéből főtt/sült ki; fejébe sült a pártá; lángész; stb. A nyelvi példák egy része magára a folyamatra utal, a másik része pedig rámutat a közvetlen résztvevőre, azaz az emberre, például: *valaki valamit főz a fejében; benne főtt a feje; fő a feje valamiben; gondban fő a feje; valami gonoszban fő a feje; lesüti a fejét; stb.* A szóban forgó folyamatoknak (amelyeket különböző tényezők is okozhatnak, például: *fő a feje a sok munkától; forr a feje a bortól; stb.*) megfelelően alakul a fej hőmérsékleti állapota is, amely a tapintás útján megállapítható, és amelyet a következő melléknevek neveznek meg: *meleg / nagyon meleg valakinek a feje; forró (fejjel); langyos, túlhevült (fej); stb.* Ennek az ellenkezőjét viszont a *hideg fej* kifejezés jelzi. A fenti metaforikus kifejezések a **TŰZ (LÁNG)**, **HŐ**, **HŐMÉRSÉKLET** doméneket hívják elő, és e kifejezések által megnevezett megfelelő jelenségeket profilírozzák.

6. Amely belsejében végbemenő egyes folyamatok olyan feszültséget és belső nyomást is előidézhettek, amely a tartály szétfeszítését, szétrobbanását is okozhatja, például: *majd szétmegy a fejem; majd szétszakad a fejem; majd széthasad a feje; szétrobban a fejem; majd szétreped a fejem; majd szétdurran a fejem; be kellene abroncsoz(tat)ni/drótozni a fejét, hogy szét ne repessze a tudomány/ész; stb.*

7. Amely belsejébe be lehet nézni (például: *valakinek a fejébe néz; belelátok a fejedbe; stb.*) és megállapítani tartalmának a nagyságát (például: *valakinek üres a feje; tele van a feje valamivel/valakivel; nem látok semmit a fejedben; teleszedte a fejét valamivel, tele van a feje jó gondolatokkal; látom, hogy ez már nem fér a fejedbe; „Nézd meg, ki vagyok» (súgtam neki) S meglékeltem a fejemet, Agyamba nézett s nevetett» [Ady Endre: *Harc a Nagyúrral*]; stb.).*

A fej olyan **OBJEKTUMKÉNT (TÁRGYKÉNT)** is konceptualizálódik, amelynek a felülete különféle cselekvéseknek a helyszíne, valamint olyan hely is lehet, amelyre különféle anyagok, tárgyak stb. kerülhetnek, illetve azok oda tehetők (pl.: *maga fejére hányja a földet/port/tüzet; szemet gyűjt valakinek a fejére; hamut hint/szór a fejére; miért mindig az én fejemre zúdul ez a sok szerencsétlenség?; a fejemre vontam a haragját; fejére esett a sulyok; a vér/sérelem/bűn valakinek a fejére száll; madár szart a fejére; valakinek fát lehet vágni a fején; valakinek a fején táncol; nem engedem, hogy a fejemben táncoljon; ne hagyd, hogy a tanulók a fejedben táncoljanak; valakinek a feje tetején ugrál; a feje tetejére áll; fejére húzza a takarót; megcseréli a pártát, kontyot tesz fejére; fejére koppint; barackot nyom valakinek a fejére; száz aranyat tesz valakinek a fejére; a fejére ül valakinek; egykettőre a fejem tetején ült; valami fúrja a fejét; szöveget üt/ver valakinek a fejébe; nagy szeget vertek fejébe, nehéz kihúzni; betöri a fejét valakinek; valakinek a fejét beveri; valakinek beköti a fejét; fejére húzza a takarót; valami lecsap valakinek a fejére; fejére tapint valakinek; a feje tetején áll; nemakarás, fejkavarás; fején történt; mit mással cselekszel, azt várjad fejedre; átokkal sújtotta fejüket; stb.), amelyet lehet hordani (pl.: *magasan hordja a fejét; fénnhordja a fejét; valahogyan hordja a fejét; körülhordja/körülhordozza a fejét; stb.*) és fogni (pl.: *fogja a fejét; egyenesen tartja a fejét; stb.*), amelyen/amelyre lehet állni (pl.: *fejen áll; ha fejedre állsz, sem bánom, nem mégy hozzá leányom; stb.*), amelybe lehet rúgni (pl.: *fejbe rúg; stb.*), amelynek van súlya (pl.: *nehéz a feje a gondoktól; nehezebb a feje, mint a fara; elnehezedik valakinek a feje; fara fáj, fejét nem bírja; alig bírja a fejét; könnyű fej; nehéz a feje**

alja; megkönnyebbült a fejem [MNSz.]; stb.), amelyet el lehet veszíteni (pl.: *elvesztette a fejét; egyszer majd a fejedet veszted el; valaki fej nélkül jár; fejvesztés/fővesztés; úgy alszik, mintha fejét elvesztette volna; stb.*), keresni és nem találni (pl.: *fejét keresi a dolognak; fejét sem találja; azt sem tudom, hol a fejem; azt sem tudom, hol áll a fejem; stb.*), elfelejteni és valahol otthagyni (pl.: *azt sem tudom, hol a fejem; otthon felejtette a fejét; otthon hagyja a fejét; egyszer majd a fejed hagyod el; stb.*), valamire ráadni, rászánni, rátenni (pl.: *fejét adja valamire; fejemet adom rá; útonállásra/nősülésre adta a fejét; nehezen adta/szánta rá a fejét; rászánja a fejét valamire; fejemet teszem rá; ráteszi a fejét a párnára; sínre tenném a fejem, hogy ez igaz; stb.*), amelyet meg lehet venni (pl.: *megvette/megvetette valakinek a fejét*), elcsavarni, szegni, törni (pl.: *elcsavarja valakinek a fejét; János teljesen elcsavarta Mária fejét; fejét szegi; töri a fejét; stb.*), leszedni, levenni, leütni, leverni, letenni (pl.: *leszedi valakinek a fejét; nem szedik le a fejedet, ne félj!; leszeli a fejét a nyakáról; leüti/leütteti valakinek a fejét; rossz leány leveszi édesanya fejét; ne vedd le a fejemet; leteszem a fejem; vigyázz! mert levered a fejemet!; stb.*), felvenni, felkapni, feltenni (pl.: *felveti/felkapja a fejét; felteszi a fejét valamire; stb.*), máshova elhelyezni (pl.: *megérdemli, hogy posztóba/százrétű pacalba varrják a fejét; nem posztóba, hanem zsákba illik a feje; a homokba dugja a fejét* [= úgy tesz, mint a struccmadár]; *ebben a helyzetben nem dughatjuk tovább homokba a fejünket; stb.*), növelni a belső kapacitását (pl.: *fejtágító előadás/tanfolyam; stb.*). Az olyan metaforikus kifejezések viszont, mint például: *kemény feje van; kemény a feje bőre; acél a feje, vasalt a nyaka; vasfej; aranyfej; jó volna a fejét megaranyozni; betonfej; fafej; stb.*, a szóban forgó tárgy szubsztanciájának a fajtájára utalnak. Ezen az **OBJEKTUMON (TÁRGYON)** megtalálhatók más objektumok (tárgyak) is, például: *vaj van a fején; a fejedén halál volt; valami furcsa tárgy van a fejedén; nem tudom, mi van a fején; fején tartja a kalapot; hallgass húgom, fejedén a fészke* (= olyan hibát ró fel valakinek, amelyet maga is elkövetett); *annyi minden van a fejemen; nem mind pap, kinek fején a korona; a falakat térképek és koronás fők képei díszítették; üvegestánc* (= magyar népi páros vagy csoportos tánc; a táncosok borral töltött üvegpalackkal a fejükön táncolnak); stb.

Az olyan metaforikus kifejezések viszont, mint például: *fejtető; a feje tetején/tetejére áll; nem bánom, ha a feje tetejére áll is; ha a fejed tetejére állnál, akkor sem tudnád meggyőzni; tetőtől talpig végigmér valakit; a lány tetőtől talpig fehérben volt; amikor beléptünk a szobába, a professzor tetőtől talpig végigmért minket, aztán megengedte, hogy leüljünk; valakinek a feje tetején ugrál; beázik a feje; (ki)szellőztetem a fejemet; kiszellőzik a feje; befestette/bemázolta valakinek a feje alját; bedeszkázott fejű; tele van a feje valakivel; kimegy a fejéből valaki; huzatos a feje; okos ember: jó volna fejét befödellezni; bezsindelyeztetem a fejét; káptalan volna a feje, ha meg volna zsindelyezve; stb.*, azt sugallják, hogy a fejet **ÉPÜLET-KÉNT** is elképzeljük, és így ontológiai metaforaként konceptualizáljuk. Az olyan metaforikus kifejezés, mint például: *nincs itt rend; minden a feje tetején/tetejére áll* egy képi metafora formájában egy lehetetlen, a normálistól eltérő állapotot jelez ugyanúgy, mint a *minden a fején áll* szekvencia is.

A fejnek az olyan definíciós jegyei, mint például az emberi testnek a legfelsőbb, az állati testnek pedig az elülső része, valamint a gömbölyded külső kinézete,

metaforikus bővítésként tükröződnek a növényi és a tárgyi világot érintő konceptualizációban is. Például: *a búza feje; fejet hány a gabona; fejét hányja a kukorica; egy fej saláta; fejes saláta/káposzta; fejesedik a káposzta/saláta/kukorica/kel; fejlík a virág; a ledőlt fának fejét a gyermek is ráncigálja; „A fák merengve rázzák fejüket”* (Petőfi Sándor); *„A kertben tüzel a tulipán, fejét megadva csüggeteg”* (Babits Mihály); *üres kalász fenntartja fejét; Mikor a búza feje felfelé áll, akkor a polgár orra lefelé áll; fejetlen buzogány; egy nagy fej vöröshagyma; egy kis fej zeller; egy közepes fej karfiol; egy közepes fej áttört vagy finomra reszelt fokhagymával; egy fej kalarábé; mákfej; az oszlop feje; minden botnak végén a feje; a szeg/szegecs/kalapács/balta/fejsze/csavar/gombostű/vonalzó feje; gyufafej; fején találta a szöveget; stb., még ide tartozik a fejléc; az ágy feje* (például: *„felesége az ágy fejére borult s eltakarta arcát”* [Tolnai Lajos]) és *a fejfa* (például: *„Az akácfák mögül fekete fejfák nézegettek reá. Itt-ott egy fehér márványkő”* [Krúdy Gyula]; *Ha eldobod egykor az özvegyi fátyolt, Fejfámra sötét lobogóul akaszd”* [Petőfi Sándor]) kifejezés is. Az *ágy feje* és *a fejfa* megnevezés arra a helyre utal, ahol a fekvő ember feje szokott lenni.

A fejnek az a definíciós jegye, hogy az emberi test legfelsőbb része az olyan metaforikus kifejezésekben is érvényesül, mint például: *járvány ütötte fel a fejét; mindenféle/nyugtalanító hírek ütötték fel a fejüket; felüti a fejét a nyomor; stb.* Ennek a képi metaforának a forrása nyilvánvalóan az ilyen jellegű emberi tapasztalatban keresendő. Amikor kikel a gabona, a kukorica, a növényállomány, akkor legelőször a legelső része, azaz a „feje” jelenik meg. Ugyanazt tapasztaljuk az emberek és az állatok születésénél is, amikor az újszülött a világra jön. Érdemes hozzátenni, hogy a fenti példákban szereplő *felüti a fejét* kifejezés a magyar nyelvben kizárólag a rossz, a káros, a nemkívánatos jelenségekre vonatkozik. A szóban forgó képi metaforát felfedezhetjük az olyan kifejezésekben is, mint például: *a forrás fejénél gyűlt össze a kis csapat; Beezüstöződ [...] erdei források szent fejét*” (Babits Mihály), amelyek azt a helyet jelölik, ahol a földből felbukkan, feltör a víz, a forrás, az olaj.

Most tekintsük át a **funkciótartománynak** azt a részét, amely a fej mint **MUNKAESZKÖZ** konceptualizációt tartalmazza. Ezt a konceptualizációt olyan kifejezések illusztrálják, mint például: *fejjel/eszével dolgozik; keményen kellett dolgoznia a fejével, hogy megoldja ezt a feladatot; a fejével dolgozva kereste a kenyerét; amikor dolgozik, erősen használja a fejét is; kis fejmunkával ezt megcsinálom; ezt a nagy sikert kizárólag a fejmunkával érte el; stb.*

A konceptualizáció egy másik irányát a fej **EMBERKÉNT** történő értelmezése jelöli ki. Itt az olyan metonimikus kifejezésekről esik szó, mint például: *Mondták a fejek, hogy te majdnem olyan fej lettél, mint a kövér... (MNSz.); Mert én gatyába rázlak titeket! Az első fej megjegyezte... (MNSz.); A második fej motyogott, de nem nyitotta ki a szemét... (MNSz.); Most már két fej nézte a lányt... (MNSz.); Ezen úgy bosszankodtunk, mintha valami közismert fej tehetne erről is (MNSz.); ...úgy bújócskázik ez az elgyávuló fej tekintetem elől (MNSz.); A hosszú, fehér nyakon madonnaszelíd fej tündökölt... (MNSz.); ...a terasz tetején egy fej úszik... (MNSz.); Mellette egy másik, rövid hajú, intellektuális fej... (MNSz.); Melyik kollégyomban tanult a fej, hogy ezt mind el akarjátok olvasatni vele (MNSz.); Hun-*

fuul – sóhajtott, fújtatott a harmadik fej (MNSz.); *Nem is hallottuk, hogy bejött egy fej...* (MNSz.); *Miért hívtál?* – kérdezte az első fej... *Mért jöttem?* – kérdezte a második fej... (MNSz.); *...idióta, barom, meg az a fej, tudja melyik* (MNSz.); *szerinted melyik a legjobb fej a műsorban?*; *Most az a menő fej, aki nyíltan dicsekszik...* (MNSz.); *Urad fejét ne kívánd felkantározni, az asszonynak pedig feje a férfiú; beszél a fejével; a feje is utána megy; egy főre jutó adag; hány fő utazik összesen?*; *cinkét fog a feje*; stb.

A fej olyan **EMBERKÉNT (SZEMÉLYKÉNT)** is konceptualizálódik, aki egy adott közösségnek a **LEGFONTOSABB EMBERE, VEZETŐJE, ELŐLJÁRÓJA, LEGFŐBB IRÁNYÍTÓJA, EGYHÁZI, KÖZJOGI MÉLTÓSÁG**, például: *az állam feje; a mozgalom feje; az ország fejévé választották; „Örökös fejünk ké tesszük Csóri vajdát”* (Arany János); *„Még akkor nem polgármesternek nevezték a város fejét, hanem bírónak* (Gárdonyi Géza); *fej nélkül maradt a tábor; Milyen a fejedelelem, olyan a jobbság; „Nem [...] volt kedve diskurálni ma a templom ajtajában a falu fejével”* (Móricz Zsigmond); *az anya, bár a háttérben, de mégis csak család feje volt; gabonaimport vám nélkül – kormány fej nélkül* (MNSz.); *János Pál pápa a katolikus egyház feje; fej nélkül a tábor lelketlen sokaság; tanácskoznak a fejesek; fejesnek kell lenni annak is, kit felakasztanak; fejetlen ország*; stb. Idesorolandó a fő elő- és utótaggal rendelkező olyan főnevek is, mint például: *főherceg, főispán, főlovászmester, fővezér, főellenőr, főelőadó, főintéző, főkonzul, főnövér, főszerkesztő, főtisztviselő, főtitkár, főügysz, főpolgármester, főorvos, államfő, kormányfő, családfő, egyházfő, törzsfő, főszereplő* stb. Ez a fajta konceptualizáció, amelynek értelmében kiemeljük azt, ami a legfontosabb, a legnagyobb, a legjelentősebb, a központi, középpontban áll a magyar nyelvben, általános jelleggel kiterjed az élettelen valódi és absztrakt objektumok, különféle intézmények, kereskedelmi, tudományos és műszaki fogalmak, valamint a jelenségek és folyamatok megnevezésére stb. is, például: *főposta, főutca, főút, főépület, hídfő, kútfő, fej(fő)pályaudvar, fej(fő)-állomás, főtermény, főbejárat, főiskola, főnyeremény, fődolog, főhajítás, főbűn, főhangsúly, főidény, főfoglalkozás, főfal, főcsatorna, főfa, főnév, főnézet, főpróba, főrend, főoltár, főnyomócső* stb.

A fej mint **axiológiai kategória** elsősorban a **LEGFONTOSABB ÉRTÉKKÉNT** konceptualizálódik, minthogy egyben az egyén életének jelképe is. Az ezt jelző nyelvi szekvenciák az ember számára a legértékesebb, leglényegesebb tárgyat denotálják, amelytől a további élete függ, amelyről gondoskodni kell, vigyázni kell rá, védeni, és amelyet könnyelműen nem szabad kitenni a veszélynek, azaz kockára tenni az életét: *fejemet teszem rá, fejemet adom rá, hogy így van; fejembe fogadok; jobb fejem essék el, fejemmel felelek; fejével jótáll; fejével lakolt vakmerőségéért; ott egye a fene a lábát, csak a feje maradjon meg; megeszem a fejem, ha nem úgy van; nem jó az embernek a fejével játszani; ezzel el van játszva a fejed; jobb lábbal játszani, mint fejjel; fejéről van szó; fejéhez szólnak; nem csoda, hogy mindenki a fejét akarja; szólj igazat, betörök a fejed; fejét veszik; fejed ne legyen! (= meg ne próbáld, bajod lesz belőle); azt hiszem, kozmetikai cikkeket gyártanak, de nem teszem sínre a fejem; sínre tenném a fejem, hogy ez igaz; fejével kezeskedik; e gyermek fejével kezeskedem azért, hogy nem mondok le a földemről; jaj a fejednek; fejvesztésre ítélt; fejvesztés terhe alatt; vérdíjat tűznek ki valakinek a fejére; nagy*

jutalom van kitűzve valakinek a fejére; feje veszélybe került; „most igazat szólj, mer a fejeddel játszol” (Arany János); fedél van a feje felett; „emberi fejekbe a királyoknak sem szabad játszani” (Mikszáth Kálmán); Damoklész kardjaként ott lebegett a feje felett; stb. Tehát a fejünk az a testrészünk, amely nélkül biztosan nem maradnánk életben, például, ha *nem fáj többé valakinek a feje; fejét örök nyugalomra (örök álmra) hajtja; fejét szelték le, derekát épen hagyták; fejét vették; úgy lecsapták fejét, mint a káposztát; feje már nem szédül, meggyógyította a hóhér; kardra került a feje; lába elejébe hullott a feje; fejét már nem vakarja; egy fejjel megrövidíteni valakit; egy fejjel kisebb lett; valakit lefejeztek; fejjel jött a világra, fejetlen ment ki; valakinek levágták a fejét; vágták a nyírt (török) fejeket, mint a nyers tőköt; halott fej; egy fejetlen hullát találtak; „Pusztá vérmezőben Két fejetlen test feküdt” (Jókai Mór); stb., akkor biztosak lehetünk benne, hogy az illető már nem él. Így, ezek a metaforikus kifejezések azt jelzik, hogy a halál fogalma, mint az élet velejárója, szorosan összefügg a fej fogalmával is. A halál közeledtéről a következő szekvenciák szólnak: *cinterem virág veri a fejét; nem éri azt kopasz fejed; stb.* Egyes kifejezések viszont megnevezik azt az okot is, amely miatt a fej, mint az ember **LEGFONTOSABB ÉRTÉKE**, veszélybe kerülhet, és tanácsot adnak arra vonatkozóan, hogyan lehet ezt a veszélyt elkerülni, például: *szólj/mondj igazat, betörök a fejed; nyelvenk nincs csontja, mégis sok embernek betörte a fejét; ki az igazat hangosan hegedüli, hamar vonóval a fejére ütnek; hallgatás senkinek nem töri be a fejét; égre követ ne dobj/ne vess, mert fejedre fordul; fejére szól, ki szót emel; ezért a szörnyű tettéért fejével kell fizetnie; a felesnek hamar nyakát szegik; felesnek kell lenni annak is, kit felakasztanak; ki magasról néz le, hamar szédül a feje; stb.**

Axiológiai kategóriaként a fej VALAMINEK AZ EKVIVALENS ÉRTÉKEKÉNT (ELLENÉRTÉKEKÉNT), MEGFELELŐJEKÉNT is konceptualizálódik (pl.: *hála/lakbér/fizetés/törlesztés/fáradozások/munkadíj/váltságdíj / régi adósság / a jó remény / készpénz fejében; díjazás fejében vállalta el a szereplést; „hírt kapott [...], hogy lakbéré fejében minden ingóságát elárverezték” (Kuncz), megfelelő ellenszolgáltatás fejében; stb.*

Mint **axiológiai kategória a fej PÉNZESZKÖZKÉNT** is konceptualizálódhat. Ezt az alábbi példák támasztják alá: *tudd meg, ha ez nem sikerül, fejeddel fizetsz érte; ez a fejedbe fog kerülni; sajnos, a fejével fizetett érte; ezért a szörnyű tettéért fejével kellett fizetnie; stb.*

A fejhez rendelhető tulajdonságok között olyanok is találhatók, amelyek az ember **szellemi kapacitását** minősítik (értékelik). Ilyenkor a fejhez nemcsak a **POZITÍV**, hanem a **NEGATÍV ÉRTÉKEKET** is szoktuk rendelni. A pozitív minősítés esetében, például: *jó fej; jó feje van valamihez; arany feje van; „virtuálisan jó fejek vagyunk” (Metró újság, 2007. július 20. 6), jó koponya; értelmes fej; tök jó fej; egész jó fej; cuki fej; nagyon jó fej; hideg fej; állati jó fej; tényleg jó fej; legjobb fej; zseniális fej; igazán jó fej; rendkívül jó fej; kurva jó fej; világos fejű ember; nyílt fej/agy; kitisztult fej; tiszta fejjel gondolkodik; okos fej; okos fejnek elég két szó; káptalan a feje; el kell ismerni, hogy van fejed; nem dísznak van a feje; lángész, jó volna a fejét megaranyozni; jó fejének kell lenni a hazugnak; acél a feje, vasalt a nyaka; vasfej; kemény feje van; keményfejű; stb.* A negatív minősítésről viszont az alábbi szekvenciák szólnak, például: *gyöngfejjű; nem jó fej; konok fej; a hülye*

fejedl; éretlen eszű, üres a feje mint a tök; kukoricaföldön nőtt a feje (= tökfejű); seggfej; szarfej; rossz fej; örült/sötét/zavaros/korlátolt fejű ember; megzavarodott fejű; valakinek a feje nem vesz be valamit; az esztelennek könnyű szöveget ütni a fejébe; nem tud a saját fejével gondolkodni; nehézfejű; tökfej; tökkel ütött fej; tök a feje, ganéj a veleje; kong a feje az ürességtől; üres fej; beázik a feje; nem fér a fejébe; bolond fejjel; fafejű; buta fej; a fejem nem káptalan; tompa fej; bedeszszkázott fejű; nem ér a nevem, káposzta a fejem; ha fej vagy, ne kívánj fark lenni, ha láb vagy, ne kívánj fej lenni; valakinek szitafeje van; néha az asszonyok csupa szokásból vakarják fejüket; tudósabb a nyelve, mint a feje; okos, többet költ hasára, mint fejére; stb.

A pozitív, illetve a negatív minősítést az olyan metaforikus kifejezések is tartalmazzák, mint például: *a feje lányára esett/ejtették* (= buta); *nem esett/nem ejtették a feje lányára* (= van magához való esze, eléggé ügyes, furfangos ahhoz, hogy megállja helyét az életben; nem olyan ostoba, hogy megtegye a szóban forgó dolgot); *ő sem esett a feje lányára; más sem esett a feje lányára; stb.*, és ugyanolyan jelentésű: *valaki fejére esett; ő nem esett a fejére; stb.* Itt egy olyan **képi metaforáról** van szó, amelynek forrástartományul az eséssel kapcsolatos kép szolgál. Mint ismeretes, a térbeli dimenzió a konceptualizációs folyamatban alapvető szerepet játszik, és szoros kapcsolatban van az úgynevezett orientációs metaforákkal (Lakoff–Johnson 1988: 36–42), amelyek a fogalmak többségénél az észlelésüket biztosítják olyan kategóriákban, mint például: **FELFELÉ** – **LEFELÉ**. A mozgás lefelé általában a **ROSSZ**, azaz a **LEFELÉ** metafora formájában axiologizálódik a felfelé mozgással szemben.

Ezt a gondolatmenetet folytatva, érdemes észrevenni azt is, hogy a nyelvi minősítésben gyakran felhasználjuk az állatneveket, valamint az állatok egyes testrészeinek, illetve viselkedésének a neveit is emberekre vonatkoztatva. Esetünkben például: *birkafej; motoz van a fejében, mint a bolond birkának; ökörfej; ezek az ökörfejek ott ülnek a tanácsban, és nem csinálnak semmit, csak felveszik a pénzt; számárfej; pofa, ez az ember undok egy pofa, pofa kell valamihez; ott megy ez a pofa; ha ráfér a pofádra, hát tedd meg; mindenüvé odatolja a pofáját; mit akar ez a lópofa?; tyúkeszű; stb.* Mint ismeretes, a világ nyelvi képének legfontosabb eleme az antropocentrikus megközelítés. Az ember kiemeli magát az állatvilágból, és saját, jobb, értékesebb világot teremt magának. Az állatvilág rossz, elvetendő a számára, azért a szóban forgó minősítés is pejoratív jellegű. A *fejétől bűdösödik/bűzlik a hal* metaforikus kifejezés is, amely szimbolikusan valamely közösség romlását, züllését jelzi, és amely elsősorban a vezető(k)től ered, talán nem véletlenül hívja elő a *hal* lexémával jelölt kategóriát, és profilizozza a hal fejét, rámutatva a szóban forgó állapotára.

Az ember **szellemi képességének** a megítélése (minősítése) a fejben, mint **TARTÁLY**ban (**TÁROLÓ**ban) megtalálható tartalom fajtájától is függ. A pejoratív minősítést olyan kifejezések továbbítják, amelyek az oda nem való tárgyakat, folyadékokat stb. nevezik meg, valamint olyanok is, amelyek a fejben megtalálható ész kis méreteiről, illetve az ész/agy hiányáról, a fejelágya állapotáról stb. szólnak, mint például: *korpa/káposztalé/ mosogatólé/szalma/víz van a fejében* (= ostoba, buta ember); *korpával tele a feje; csiriz van a fejében; szecska van a fejében; nem az ő fejéből nőtt/sült/főtt ki* (= nincs neki ennyi esze, hogy ilyesmit kitaláljon); *nagy a feje, kicsi az esze; nagy a feje, kicsiny a veleje; gazos a feje; feje mint egy hordó, esze*

mint egy dió; a fejébe ment a tej (= buta, tökfilkó); *lotyog a feje, mint a záptojás; esztelen, annyi esze sincs, mint egy tyúknak; elment az esze; ész nélkül; agyatlan; fűrészpor van a fejében; későn nő be a feje lágya; már neki is benőhetett a feje lágya; még most sem nőtt be a feje lágya; már rég benőtt a feje lágya, de ez nem látszik rajta; van annak a fejében, csak vakarni/fésülni kell* (= lehet hogy van esze, csak nem él vele); *begyepesedett a feje/agya* (= nem tud újat befogadni); *tücsök bújt a fejébe* (= szellemileg nem teljesen egészséges); *elment az eszed?*; *elvette az esztét a szerelem; nincs eszénél; ész nélkül összevásárolt mindenféle felesleges cuccot*; stb. Ezzel szemben pozitív minősítést hordoznak az olyan nyelvi szekvenciák, mint például: *tele van ésszel a feje; a feje valódi észraktár; a feje csupa ész; észkombájny; gyors észjárású ember; jobb, ha az eszemre hallgatok; többet ésszel, mint erővel; előveszi a jobbik esztét* (= jobb belátásra tér); stb. A *benőtt már a feje lágya* kifejezés azt jelzi, hogy az illető már nem gyerek, és megvan a magához való esze.

Néhány metonimikus kifejezés arról is tájékoztat, hogy az emberi fejekben lévő ész mennyisége soha sem egyforma, tehát ebből a szempontból megkülönbözteti az embereket, például: *mennyi fej, annyi ész; ahány fej, annyi gondolat*; stb.

Érdemes hozzátenni, hogy az **értelmi szintünk** pozitív, illetve negatív minősítéséről a legszemléletesebb példákat talán a diákok körében használatos szleng és a közbeszédben előforduló szinonimák fejezik ki a legjobban. Az erre vonatkozó nyelvi példákban is a már feljebb tárgyalt konceptualizációs módok érvényesülnek. A buta, együgyű ember feje eszerint lehet: *agyhely; agyartató; betonfej; dinnye; daganat; dudor; észtemető; guba; káposztalétartó; kopoltyú; krumpli; lufi; mosogatólétartó; tökfaj; vízfej; víztorony; nehézfejű; radír; szalmatöltet; dilibogyó; bunkó; tuskó; váza; skuló; seggfej*; stb. Az okos, elmés emberre azonban ennél jóval kevesebb humoros szinonimát találunk. Valaki lehet például: *nagy/óriási agyú ember; észraktár; nagy/hatalmas koponya; tudományos intézmény; üstök; csupa ész; jó fej*; stb. Hozzátehetjük azt is, hogy a fejnek a magyar szótárokban feltüntetett szinonimái is olyanok, mint például: *fő, koponya, buksi, kobak, kókusz, dió*, (szleng) *bura, kugli, tök*, talán csak a *fő* kivételével szintén nyelvi minősítést közvetítenek.

Mivel a fej magában rejtja az agyat, vagyis az idegrendszeri központot, így az agy biztosítja az emberi szervezet irányítását (vö.: *Kicsit jobban kéne ismerned az evangéliumot! És a fej a meghatározó, az én testem is engedelmes a fejemnek* [MNSz.]). Ha az agyi folyamatok rendje valamilyen oknál fogva eltér a megszokottól, akkor elveszhet, illetve kaotikussá válhat az irányítás, az ítélőképesség is, és ez párhuzamosan egy átgondolatlan, ellenőrizhetetlen, ésszerűtlen cselekvés (viselkedés) megindításához vezethet. Erre utalnak a következő kifejezések: *Végül mindenki egyszerre érkezett meg, és hatalmas fejtelenség kerekedett; az intézkedések/a menekülés/a visszavonulás fejtelensége; fejtelenség lett úrrá a tömegen; fejetlen társaság; micsoda fejtelenség van itt; elveszti a fejét; minden összevissza kuszálódik a fejében; megzavarodott fejű; falba veri a fejét; fejét a földbe verte; az emberek fejüket veszítve szaladgáltak összevissza; fejjel megy a falnak; azt sem tudom, hol (áll) a fejem; megholondult a fejem; kinek feje rossz, lába sem jó; a fejek vétenek, a lábak adják meg az árát; valami nincs rendben a fejével; talán a fedre estél, hogy együtt akarod meghívni őket; úgy viselkedik, mintha a feje lágyára esett volna a téglá; valami baj van a fejeddel, ha azt hiszed, hogy beleegyezem; fejest*

ugrik; törött fejéből kiugrott az ész; mintha feje sem volna, úgy andalog; nincs eszénél, fejét sem találja; fejvesztve összevissza szaladgál; fejvesztett kapkodás; a fejvesztett legénység meg sem hallotta a kapitány parancsait; fejvesztetten menekül; a szombathelyiek fejben elfáradtak, már csak görcsösen védekeztek, gyakran fej nélkül rúgdosták el a labdákat (MNSz.); „Az alvezérek csak confusiót csinálnak, fejtellenül dolgoznak előre-hátra” (Jókai Mór); megáll az ember esze; nincs eszénél, hogy ilyeneket csinál; stb. A szóban forgó jelenség az állati világra is jellemző, például: a jószág fejvesztetten rohant a kúthoz; stb. Ha viszont az ellenkezője áll fenn, azaz, ha az agyi folyamatok a normális módon mennek végbe, akkor: mindig helyén volt az esze, és tudta, hogy hogyan csináljon jó üzletet; maga fejével tesz; úgy fog/vág az esze, mint a borotva; jó helyre megvetette a feje alját; rendben van a feje, helyén van az esze; érett fejjel gondolkodik; megjárja az elméjét, az eszt (= jól meggondolja a dolgot); okosan használja a fejét; a saját fejével gondolkodik; stb.

Összehasonlítva az alábbi metaforikus kifejezéseket, mint például: *sötét fejű/ agyú ember; zavaros fejű ember; megzavarodott fejű; megzavarja valakinek a fejét/ eszt; zagyva gondolatok keringenek a fejében; nem látok semmit a fejedben; kár, hogy nem látom, mi van a fejedben; világos fejű ember; világosság gyűlt a fejében/ agyában; megvilágosodott az agyam; valami megvilágítja az elméjét; megvilágosodik az elméje; megtisztult a feje; kitisztult fej; fényes eszű; átvillant fejében a gondolat; az a kárhozott gondolat villant keresztül a fején; kipattant az isteni szikra a fejéből; világosság gyullad ki valakinek a fejében; szellemi sötétség; stb.,* felfedezhetjük bennük az **értés = látás** fogalmi metaforát, amely nagyon termékeny a természetes nyelvekben, így a magyarban is. Mivel az **értés = látás**, a látáshoz pedig nélkülözhetetlen a **fény** jelenléte, így a **fény (világosság) – sötétség oppozíciója** fontos szerepet játszik a metaforikus rendszerben. Ha nem „látjuk”, vagy a „látásunkat” valami megnehezíti, akkor nem értjük, nem ismerjük a dolgok valódi állását (Bańcerowski 2000b: 349–52).

Hozzátehetjük azt is, hogy a fej fogalma alapul szolgál több absztrakt fogalom konceptualizációjához is. Például a **fejmosás** forrástartományul szolgál a **szidás, dorgálás, feddés, korholás** fogalmának a konceptualizációjában. Tehát itt egy fogalmi metaforával állunk szemben: a **szidás, dorgálás, feddés, korholás = fejmosás**. Ennek alátámasztására nézzük meg az ezzel kapcsolatos néhány metaforikus kifejezést: *alapos fejmosást kapott, mert hazudott; valakinek jól megmossa/megszapulja a fejét; valakinek megmossa a fejét szappan nélkül; stb.*

Egyes nyelvi kifejezések arról szólnak, hogy különféle külső és belső hatások olyan állapotváltozásokat idézhetnek elő az ember fejében, amelyek megzavarhatják, lehetetlenné tehetik normális működését, gondolkodását (pl.: *bódult/kábult a fejem; belekábult a fejem; mákos a feje; mámoros fejű; szédül valakinek a feje; az agyát elöntötte a vér; a fej szédül, a láb inog; kótyagos a feje; forog/kóvályog a feje; fáj a fejem; megfájdult a fejem; fejét fájditja; fájlalja a fejét; görcsös fejfájás; beteg a feje; zakatol a feje; zúg a feje; pattog a fejem; szerelmes fejjel; széllel bélelt a feje; stb.*). A szóban forgó állapotváltozásnak több oka is lehet, például: *belefájdult a fejem a munkába; emiatt ne fájjon a fejed, majd én mindent elintézek; rövid torkosság, hosszú fejfájás; ne szólj szám, nem fáj fejem; hallgass nyelvem, nem fáj fejem; kinek reggel fáj a feje, jele, hogy múlt este nem tartott jó mértéket;*

ki magasról néz le, hamar szédül a feje; zakatol a feje a zenétől; valakinek szédül a feje a pálinkától/orvosságtól/alacsony vérnyomástól/frontátvonulástól; szédeleg a lába, egy-két pohár pezsgő után elkezdett szédülni a fejem; tántorog a feje; kótyagos a feje az italtól/örömtől; „Sok fejfájásba került az ügy tisztázása [...] Nagy fejfájást okozott [...] a parancsolat az érdeemes tanácsnak” (Jókai Mór); fejfájós feladat/számítás; stb.

Érdeemes észrevenni, hogy olyan metaforikus kifejezések, mint például: jól működik a feje; zakatol a feje; valami kattog a fejemben; teljesen lefékeződött az agyam; stb., a GÉP domént hívják elő ahhoz, hogy ily módon meghatározzák a fejnek a szóban forgó állapotát.

Egy másik irányú konceptualizáció a **mérték** fogalmával kapcsolatos. A MÉRTÉK doménben a fej viszonylag nem nagy méreteire való tekintettel olyan **alkalmi hosszsmértékként** konceptualizálódik, amely csak kis távolságokra érvényes a vízszintes és a függőleges dimenzióban, például: egy fejhosszal megelőz; csak egy fejhosszal nyert; csupán csak egy fejhossz választotta el a győzelemtől; fejhossznyival; csak egy fejnyire volt a győzelemtől; alig fél fejjel volt nála kisebb; a nők fej fej után futottak; nagyjából fej fej mellett haladtak; Az előrejelzések szerint fej fej melletti küzdelemben... (MNSz.); Folytatódott a fej fej melletti rohanás (MNSz.); a republikánus és a monarchista tábor fej fej mellett verseng (MNSz.); egy fejjel nagyobb, egy fejjel kisebb lett; fejjel meghalad; egy fejjel megrövidíteni valakit; két fejjel győz; egy fejhosszal lemarad/vezet; stb.

A hosszúságon kívül a fej **magassági mértékként** is konceptualizálódhat, például: fejével verte a mestergerendát; fejjel magasabb nálam; egy fejnyivel magasabb nálam; a bátyám egy fejjel magasabb nálam; egész fejjel kimagaslott a többi közül; fejmagasság; valakit egy fejjel rövidebbre szab; stb. Hozzá kell tenni azt is, hogy a fej önmagában is képes meghatározni egy bizonyos **nagyságot**, például: messziről látszott egy elhagyott épület, amelynek berácsozott ablakai emberfej nagyságúak voltak; ez a lyuk valamivel nagyobb/kisebb, mint az emberi fej; valami fejnagyságú; stb. Az olyan kifejezések viszont, mint például a fejadag, fejkvóta, fejadó a MÉRTÉK doménben azt az egységet profilírozzák, amely a **menyiség** meghatározására szolgál, például: felemelték/leszállították a fejadagot; napraforgó pogácsából a napi fejadag fél kg; ebben a faluban mindenkire egyforma összegben fejadót vetettek ki; az egyetemi oktatás finanszírozása az államilag megállapított hallgatói fejkvótára épül; fejpénz; stb.

Néhány metaforikus kifejezés viszont, mint például: valaki egyidős a fejével; minden ember egyidős a fejével; fiatal/öreg/vén fej; az idő eljárt valakinek a feje fölött; stb., az IDŐ doménben az emberi életkort profilírozza.

A fent tárgyaltakból világosan kitűnik, hogy a fej fogalom magyar nyelvben rögzült képének rekonstruálásához több tartományból (doménből) álló kognitív bázist szükséges figyelembe venni. A nyelvi anyag gazdagsága és sokszínűsége, a polikategoriális konceptualizációs módok sokasága arról tanúskodik, hogy a fej szó mögött rejlő világkép hűen tükrözi ennek a testrésznek a rendkívül nagy jelentőségét az ember életében. Az olvasó bizonyára észreveszi, hogy a cikkben szereplő nyelvi anyag több metainformációs struktúrát is magában foglal. Ennek az elemzése nyilvánvalóan külön tárgyalást igényel.

Végezetül jelezni kívánjuk, hogy a fejre jellemző konceptualizáció hasonló metaforikus minták (sémák) szerint érvényesül az agy, az ész és az emlékezet konceptualizációjában is, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen egymással szorosan összefüggő és egymást feltételező fogalmakról van szó. (Sok esetben, ahogy a fenti példákból is kitűnik, a *fej*, az *agy*, az *ész* és az *emlékezet* mint a megfelelő kognitív tartományokat [doméneket] jelölő nevek szinonim értelemben is szerepelhetnek a nyelvhasználatban.) Például az agy metonimikus kapcsolatban áll a fejjel, és így ugyanilyen tartályként (tárolóként) képzeljük el, olyannak, amelynek van bemenete, belseje és kimenete, amelyben különböző folyamatok zajlanak, benne különböző szubsztanciák, objektumok stb. találhatók. Vegyünk néhány nyelvi példát az említett fogalmak konceptualizációs hasonlóságának illusztrálására:

a) agy: *nagy agy; hígagyú; nagy baj az agybaj; agyalágyult; agyafűrt; agyatlan; agybeteg; jó agya van; nem fog az agya; tompa az agya; valami megfordul az agyában; egy pillanatra átvillant az agyán egy sötét gondolat; befészkelte magát az agyába valami; kipattan az agyából valami; az agyára megy valaki/valami, korlátolt agy; agymunka; agyonrúg; agyonra dolgozza magát; agytröszt; agyonbeszél; agya elborul; zúg az agya; agyba-főbe ver valakit; valami motoz az agyában; százféle terv rajzott az agyában; valami fúrja az agyamat; úgy alszik, mintha agyonütötték volna; agyonnyom; agyvérzés; teljesen lefékeződött az agya; stb.*

b) ész: *józan ész; több esze van, mint a káptalannak; annyi esze sincs, mint egy tyúknak; eszébe jut valami; eszében tart valamit; nem tartja eszében; kimegy valami az eszéből; elment az esze; nincs eszénél; esztelen; ész nélkül; megáll az ember esze; a falu esze; észellenes viselkedés; eszeveszett; észjárás; hol jár az eszed?; észkombájn; eszébe ölik; többet ésszel, mint erővel; hiába törte a fejét, nem jutott eszébe a kollégájának a keresztnéve; elvette az eszét a szerelem; kifutott az esze velőstül; kotlik az esze (= hóbortoskodik); addig jár a maga esze után, hogy nekiment a falnak; sok esze van, de más él vele; tisztul az esze; van eszemben!; beitta/megitta az eszét; feltekeri az eszét; odahaza felejtette az eszét; uram, adj eszet, akinek nincs; eszt nem árulnak / nem lehet venni a vásárban; stb.*

c) emlékezet: *jó/hű/élénk/rossz/gyöngye az emlékezete; boldog emlékezetű nagybátyám; rövid az emlékezete; bekerült/bejutott az emlékezetébe; rögzíti az emlékezetébe; emlékezetébe vés; valakinek valami az emlékezetében van; emlékezetből mondja a verset; emlékezete ma is él; lyukas az emlékezete; kitörli az emlékezetéből; előhívja az emlékezetéből; megőrizte az emlékezetében; elhagy az emlékezetem; hanyatlik az emlékezetem; emlékezetem cserbenhagy; emlékezetébe befogad; valamit felelevenít az emlékezetében; ez a szó az emlékezetemben maradt; valamit híven megőriz az emlékezetében; valamit emlékezetben tart; az emlékezetből kivesz valamit; az emlékezetet megterheli; stb.*

SZAKIRODALOM

- Ádámné Porcsalmy Éva 2004. A fogalmi metaforák a frazeologizmusok kialakulásában. *Multikulturalitás, nemzeti identitás, kisebbségek Magyarországon és Lengyelországban. Nyelv – Irodalom – Kultúra*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 97–105.
- A magyar nyelv értelmező szótára (= ÉrtSz.) 1984. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2000b. A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében. *Nyr.* 3: 349–52.
- Bañcerowski Janusz 2002. Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok). *MNy.* 98: 165–73.
- Bañcerowski Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Nyr.* 2: 187–98.
- Bíró Izabella–Schlandt Henrik 1937. *Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye*. Kilián Frigyes Utóda M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedése, Budapest.
- Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen* (= EWUng). Akadémia Kiadó, I Band.
- Jäkel, Olaf 1997. *Metaphern in abstrakten Diskurs – Domänen. Eine kognitiv – linguistische Untersuchung der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main.
- Bartmiński, Jerzy 2004. *Językowy obraz świata*. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor (szerk.) 2001. *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1981. *Conceptual Metaphors in Everyday Language. Philosophical Perspectives on Metaphor*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Magyar Nemzeti Szövegtár* (=MNSz.) 1998–2003. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Magyar Szókincstár* 1998. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos a Milenium Évében, Budapest.
- Nyomárkay István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Nyr.* 124: 487–94.
- Nyomárkay István 2006. A *hazugság* fogalmának képe a magyar nyelvben. *Nyr.* 130: 389–99.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Gondolat, Budapest.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva 1991. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. (Második átdolgozott kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Taylor, R. John 1995. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford University Press.
- Zaicz Gábor (szerk.) 2006. *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

The linguistic image of ‘head’ in Hungarian

In this paper, the author makes an attempt to reconstruct the linguistic image, in Hungarian, of the notion denoted by *fej* ‘head’. The analysis is based on the Hungarian National Corpus, relevant dictionaries and encyclopaedias, proverbs, phraseologisms, as well as linguistic data collected

from everyday speech. The prototypical features of 'head' yielded the following aspects of description: (1) the situation of the head within the human or animal body (the head is part of the body, hence the word *fej* activates the whole human/animal body and profiles the body part concerned); (2) the external appearance of a head: its shape and structure (we refrained from a detailed anatomical analysis presupposing a scientific perspective of orientation and restricted our attention to the linguistic image); (3) the function of the head that is categorized, in the most general structure, as ACTIVITY (a domain from which several subdomains can be derived by concretisation or specification); and (4) ways of conceptualising the notion of 'head'.

The analysis provided makes it clear that, in order to reconstruct the linguistic image of the notion of head in Hungarian, a cognitive basis consisting of several domains has to be taken into consideration. The richness and multifariousness of the linguistic material, the multiplicity of polycategorical manners of conceptualisation suggest that the view of the world emerging behind the word *fej* faithfully reflects the extraordinary significance of that body part in peoples' lives.